

A CENZÚRÁN INNEN

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS

A csöndes Európa I.

1981. december 13-án katonai államcsíny vetett véget a lengyelországi szabadságmozgalomnak. Úgy látszik, földrészünk „keleti” felén a „kommunista” parancsuralom legyőzhetetlen: sem az 1956-i magyar forradalom, sem az 1968-i, a KP által felülről kezdeményezett cseh reform nem tudta elérni a rendszer demokratikus átalakítását, sem pedig a szovjet befolyás mértékének csökkentését és természetének megváltoztatását. Sem a marxista-revizionista ideológiai forrongással előkészített forradalom, sem a „kommunista” állampárt revizionista-marxista színezetű erkölcsi megújítása által előkészített reformkor, sem pedig a „szocialista” államrend keretein kívül keletkezett átfogó, mély és békés népi mozgalom nem tudta kikényszeríteni a demokratikus és valóban szocialista (e szavak elhomályosult jelentésére még visszatérek) irányú változását.

Kelet-Európában úgyszólván soha nem volt igazi demokrácia, a szocialista jellegű eszmék pedig (jóllehet nagyrészt szándéktalanul) a legszörnyűbb tekintélyuralom, a sztálinista diktatúra előkészítői lettek. Ezért sokakban, akik a történelemtől elmélkedni szoktak, ennyi kudarccal és hamvában holt remény láttán fölvetődik a gondolat: hátha alkalmatlan a világnak ez a része a szabadságra, a népfőlség, az emberi jogok, az öngazgatás, az autonómia, az önrendelkezés és nemzeti függetlenség, a szocialista termelési demokrácia, a pluralista politikai szerkezet, a parlamentarizmus és a méltányos érdekvédelem *európai* eszméinek akár részleges megvalósítására. Hiszen a történelmi fejlődéstudomány Európa-központú önteltsége fölött eljárt az idő, tehát az elmaradottság tipológiájával aligha magyarázható ez a tünemény. Ha pedig Kelet-Európának éppen ez a sajátossága, akkor ezeknek az eszményeknek a hirdetése és politikai fölhasználása nem egyéb, mint a nyugati kultúrával fertőzött értelmiségiek ábrándja, amely ideig-óráig magával ragadhat mozgalmakat és kisajátíthat egészen más talajon keletkezett népi törekvéseket, de szükségképpen meg kell bukni, mert nincsenek gyökerei.

Nem vitatom, ha azon a vonalon túl, amely Kelet-Európa közepén elválasztja egymástól a nyugati és a keleti kereszténységet, tehát a görögkeleti ortodox egyház által befolyásolt bizánci orosz műveltségi területen ez talán valamennyire így van (noha Görögország eléggé meggyőző ellenpélda), de Közép-Kelet-Európában, úgy vélem, a tények az ellenkező föltevést látszanak alátámasztani. 1831, 1848, 1918 forradalmi, az 1945 utáni kurta demokratikus időszak tapasztalatai egyaránt arra utalnak, a régió népeit többször is magukkal ragadták a szabadelvű politikai elképzelések. Ezeket a szabadságharcokat többnyire külső hatalmak verték le. A marxista történészek bebizonyították, hogy pl. Magyarországon az 1848-i forradalom nem polgári, hanem középnemesi jellegű volt, s ebben igazat is adhatunk nekik. Az viszont nem áll, hogy középnemesektől vezetett forradalom nem lehet szabadelvű és demokratikus. A szabadelvűség nemcsak polgári lehet, az emberi jogok, a politikai emancipáció, a nemzeti önrendelkezés gondolata egyáltalán nem kapcsolódik szükségszerűen valaminő gazdasági berendezkedéshez vagy bizonyos társadalmi rétegek és csoportok vezető szerepéhez - ahogyan a szocializmus sem csak és kizárólag a munkásmozgalommal szövetkezett modern értelmiség osztályideológiája, e szövetség előtt is létezett, és túl fogja élni. Az említett, koronként felbukkanó nézet mindössze arra támaszkodik, hogy a közép-kelet-európai demokratikus szabadságmozgalmakat egytől egyig leverték, s itt még a Masaryk-féle Csehszlovák Köztársaságot sem szokás kivételként emlegetni, hiszen végre is Prága nyugatra van Bécestől.

Ám semmi sem bizonyítja azt, hogy annak, amit legyőztek, nincs talaja a nép politikai érzelmeiben és képzeletében. Sőt, arra is föl kell hívnom az olvasó figyelmét, hogy az, aminek pl. az orosz konzervatívok szerint valóban mély gyökerei vannak a nép lelkében, tudniillik az ősi paraszti közösségek és az ortodoxia egymásra találása, nos, az sem valósult meg soha, megakadályozta először a cári önkényuralom bürokratikus-katonai gépezete, majd a bolsevik diktatúra - ha egyáltalán voltak valaha esélyei. A vereség azt pedig még kevésbé bizonyítja, hogy a legyőzött eszmék nem helyesek, hogy az eltiport mozgalmak céljai nem kívánatosak. Szerintem semmi sem állhatja útját annak, hogy becsületes ember olyan politikai eszmények valóra váltását szorgalmazza, amelyeket egyrészt helyesnek ítél, másrészt pedig megállapíthatja róluk, hogy hazája történetének tanúsága szerint nem lehetetlen, hogy sokan helyeseljék őket, ha valóságos erőként megjelennek a politikában. A bolsevizmus igen kellemetlen intellektuális és erkölcsi következményeiből okulva, a mai kelet-európai értelmiség teljes joggal óvakodik attól, hogy patetikus igazságait a nép nyakába varrja. Ezzel csak egyetérthetünk. Valóban szörnyű lehet annak az európai neveltetésű perzsa demokratának a helyzete is, akinek azt kell látnia, hogy a tömeg szívét megragadta Khomeini ajatollah tekintélyelvű retorikája. Valljuk be, az utóbbi fél évszázadban a közép-kelet-európai demokraták gyakran voltak olyan helyzetben, mint ma iráni sorstársaik. Nemcsak elszigetelt, önző elnyomókkal kellett szembeszegülniük, hanem saját elnyomatásukkal lelkesen rokonszenvező tömegekkel is.

Ezen a ponton a liberális és a demokratikus álláspont között különbség van, bár nem lényegi, hanem fokozati különbség. Hasonlattanálva azt mondhatnánk, hogy a kettő olyanformán különbözik egymástól, mint a filozófiában a formális (kanti) etika az ún. materiális értéketiktől (pl. az arisztotelésztől). A liberalizmus - véleményem szerint helyesen - minden fönntartás nélkül abszolútnak tekinti az emberek szuverén akaratnyilvánításához való jogát, következésképpen tiszteletben kell tartania az eredményt, bármi legyen is az, sőt, akkor is, ha megalapozottan gondolja, hogy valamely döntés megtévesztés, félrevezetés, csalás révén keletkezett. A demokrácia híveinek azonban vannak tartalmi kritériumaik, amelyek függvényében eldönthető, hogy egy politikai döntés megfelel-e a demokrácia játékszabályainak, összhangba hozható-e vezérlő értékeivel vagy sem. A demokratikus döntési mechanizmusok igénybevételével kialakított antidemokratikus rend nem tarthat igényt elismerésre abban az értelemben, hogy senki nem nevezheti demokráciának - akkor is, ha a többség akaratát megföllebbezhetetlennek tartjuk, mint ahogyan annak is tartjuk. Ugyanakkor azonban a többségi akarral szembeni lojalitás nem akadályozhatja meg az ellene irányuló politikai küzdelmet, hiszen az emberek nagy részének akarata ugyan egyrésztől legfelsőbb elv, amely az emberi méltóság és a spirituális-erkölcsi egyenlőség humanista fölfogásában gyökerezik (mely görög-római és zsidó-keresztény gondolatok összeolvasztásával lett az európai műveltség egyik alappillére a természetjog különféle alakzataiban) - másrészt azonban a demokraták számára, akikhez egyébként számítom olvasóimat és magamat, a népfölség, a népuralom, a jogi, politikai és kulturális (pl. vallási, világnézeti) szabadság a *szabad* akaratnyilvánítás helyes és egyedül helyes tartalma kell hogy legyen, s az ennek a tartalomnak az érvényesítéséért vívott fölvilágosító és szervezett politikai harc egyszerű, további indoklásra nem szoruló morális kötelesség. Ennek a harcnak azonban szigorúan megvonható az illetékességi köre: soha nem vezethet a többség elleni erőszakhoz.

Nem ez a helyzet a bolsevik ideológiában, amely a marxizmus zavarba ejtő sokértelmű hagyománya bizonyos oldalainak kidomborításával nem az emberek akaratát, hanem az emberek - az elit által tudományosan megismert - szükségleteit és ún. objektív érdekeit tartja szem előtt, amelyek - föltéve, hogy az elmélet igaz - akkor is fönnállnak, ha az emberek maguk egész másképp gondolkodnak fölülük, mint az állítólagos forradalmi élcsapat. (Legyen

szabad itt utalnom a *Bibó Emlékkönyv* számára íródott *Republikánus elmélkedések* c. esszémre, ahol megkíséreltem az ilyesfajta elméletek kimerítő bírálatát.) Természetes, hogy a következetes bolsevik számára - szemben az ellenséges többséggel - úgyszólván soha nem merülnek fel olyasfajta dilemmák, amilyeneket a szabadelvű demokrata kénytelen átélni olyankor, amikor véleményével kisebbségben marad; a bolsevik ilyenkor kétségkívül gyorsabb, aggálytalanabb, hatékonyabb politikai cselekvésre képes, nem bénítja olyan elméleti és világszemléleti föntartások, amelyek elkerülhetetlenül védekező magatartásra, habozásra készítetik a demokrácia hívét. Nem vitás, hogy pl. a mai (szocialista és szabadelvű) demokratákat Magyarországon azért jellemezheti a defenzív, szenvedőleges és beletörődő kedélyállapot, mert tudni vélik, hogy a magyar nép döntő többsége a viszonylagos jóléért, biztonságért és a szólásszabadság egy csekély, de azért nem elhanyagolható kvantumáért cserébe lemondott nemcsak magáról a politikai szabadságról, a demokráciáról és az idézőjel nélküli szocializmusról, hanem mások - így a lengyelek - ilyen törekvései iránti akár hallgatólagos megértésről, mi több, némiképp az áruló osztrák és nyugatnémet szociáldemokráciához hasonlóan, tele van büntudatos gyűlölködéssel.

Ez a pillanatnyi látélet a maga szélsőségeségében sem járhat nagyon távol az igazságtól. Én azonban amellet szeretnék érvelni, hogy

1. Közép-Kelet-Európa történetéből megítélhetően a természetjog igen tág fogalmával leírható konszenzus (az előfeltevések bizonyos fokig egységes és közös rendszere) igenis létezik, mert nem függvénye a polgárosulásnak, iparosodásnak, urbanizációnak (gondoljunk csak a skandináv és svájci parasztdemokráciákra!);

2. a szabadelvűség, a demokratizmus, az igazi szocializmus értékei és hittételei elevenek a régiókban befolyással rendelkező politikai kultúrák egynémelyikében;

3. ha ezek az értékek követésre méltók, ha ezekben a hittételekben érdemes hinni - és úgy gondolom, hogy erre a kérdésre általánosságban igennel felelhetünk -, akkor nincs okunk arra, hogy a többértelmű és ellentmondásos történelmi leckéből pusztán a rezignáció parancsát olvassuk ki. Hiszen csak az igazságért, jelen esetben az emberi jogok, a demokrácia és a szocializmus eszményeinek igazságáért kötelességünk harcolni, a győzelemért nem.

A közép-kelet-európai szabadságmozgalmak számtalan veresége nem bizonyítja sem eszméink hamisságát, sem vonzerejük hiányát. Nem azért kell a vereségek okait tőlünk telhető éleselméjűséggel elemeznünk, hogy minden áron elkerüljük az újabb vereségeket, hanem pusztán azért, hogy újra és újra meggyőződjünk róla, helyesek-e még eszméink, és szólhatnak-e még a néphez; a sors befolyásolása nem a mi dolgunk. A történelemben sokszor diadalmaskodott az ilyen vagy amolyan rossz - ám diadala soha nem tette jóvá. Természetesen sikerre kell törekedni: az eluralkodó reménytelenség valóban érvé válhat a demokrácia intellektuális fölényével szemben. A siker nem lehetetlen - ennyivel most be kell érnünk.

Ez nem elméleti, hanem politikai írás, ezért meggyőződésem mellett nem kell körültekintően és szabatosan érveket fölhoznom, mert abban a hiszemben írok, hogy az olvasóim és a magam gondolatai valamelyest rokonok lehetnek egymással, és talán közös hagyományokra is támaszkodhatnak; nem hiszem azonban, hogy minden további nélkül világos, hogy milyen hagyományokra gondolok - ugyanis a nem-kommunista baloldal és a nem marxista szocializmus hagyományaira, a radikális demokraták, a szindikalisták, az agrárszocialisták, a szociáldemokraták, az anarchisták sokrétű örökségére, amelynek viszonylagos és működőképes egységét mindazonáltal világtörténelmi pillanatban bizonyították az 1956. év magyarországi munkástanácsai és - számomra ugyancsak rokonszenves - keresztény természetjogi és humanista hangsúllyal a lengyel Szolidaritás és

Falusi Szolidaritás. Kétségtelen, hogy itt zömmel a munkásmozgalom hagyományairól van szó, de korántsem azért, mert Marx és Lukács György módjára hinnénk a munkásosztály világmegváltó hivatásában - itt az együttérzés természetes gesztusáról van szó, amely azok felé fordul, akiket a leginkább kisémmiztek. Márpedig abban a szövetségben, amelyet pl. a KP kötött - Révai József zseniális ötlete nyomán - a paraszti eredetű értelmiségi, szélsőjobboldali-totalitárius eszmékre fogékony nacionalista elitjével, a munkásság ideológiailag, retorikailag és szimbolikusan is kisémmizett. Természetes, hogy a sztálini típusú „kommunista” rendszerekben mindenkit elnyomtak, de a parasztság érdekvédelmének még maradt valamennyi hely, a népi írók és táboruk hagyománya eleven és töretlen, noha fő képviselőik - Erdei Ferenc és Veress Péter - részt vettek a parasztság kifosztásában és kolhozba kényszerítésében, de szellemileg az egyetlen hatékony alternatívát jelentették a „kommunistákkal” szemben, mert még idejében kivették a részüket a kultúra államosításából.

Jellemző - és csak látszólag aprócska - példa erre az, ahogyan a népiek által támogatott Kodály önmagukban bizonyára kitűnő zenei módszereinek bevezetésével a Rákosi-érában megszűntek a munkásénekkarok, s ez adta meg a jelet a szociáldemokrata hangulatú munkásotthonok, klubok és testező egyesületek fölszámolására. (Erről a budapesti *Valóság* egyik higgadt, bőven adatolt történelmi tanulmánya számol be.)

A „kommunista” pártok és a parasztságra hivatkozó nacionalista értelmiség kézfogása a demokraták és szocialisták feje felett nemcsak magyarországi jelenség (sőt, nálunk ennek a fontossága 1956 után alaposan csökkent), gondoljunk csak a LEMP által kezdeményezett antiszemita kampányokra vagy Ceaușescu román elnök olykor Pétainre és Salazarra emlékeztető, őrjöngően totalitárius „nemzeti kommunista” rendszerére, a nyirfácska-anyácska dicsőítésével összekapcsolt, államilag támogatott nagyorosz-neosztálinista-soviniszta hullámra.

Amikor most a munkásmozgalom internacionalista, állam- és tekintélyellenes (libertárius) hagyományaira hivatkozom, nem állítom, hogy a nemzeti törekvések nem kell, hogy Közép-Kelet-Európa politikai érdeklődése középpontjába álljanak; a demokratikus és szocialista eszmélkedésnek azonban el kell utasítania a tekintélyelvű, etatista, céljai érdekében az ördöggel is szövetkező, előítéletes és gyűlölködő nacionalizmust. A nemzeti függetlenség, a nemzeti (faji, vallási) kisebbségek védelme mindenütt, de főleg a keleti tömb országaiban nemes és erkölcsös feladat. Aligha véletlen, hogy ezt a feladatot csak a viszonylag erőtlen demokratikus ellenzék vállalja magára. Az ellenzék remélhetőleg őszinte ebben, és nemcsak meglovagolja a nemzeti elnyomás áldozatai iránti részvétet, és remélhetőleg a nacionalisták nem eszközül használják a demokratikus ellenzékét, hogy kimondja helyettük, amit maguk soha nem mernének világgá kiabálni.

Amikor az autonóm baloldal hagyományaira hivatkozom - olyan nevekre gondoljanak, mint a Szabó Erviné vagy a Kassáké vagy a Kéthly Annáé -, akkor a radikális és elmélyült keresztény demokratizmus olyan képviselőire gondolok, mint a protestáns Bibó István és a katolikus Brankovics, persze nem a klerikalizmusra, amelyet az egyházak nagyobbik (jobbik) része is elutasít. Az ide sorolható hagyományok közé tartozik - pillanatnyi népszerűtlensége ellenére - a hatvanas évek revizionista neomarxizmusa és újbaloldali radikalizmusa is. Nem osztom ennek az iránynak a legtöbb nézetét, de itt a hagyományok konvergenciájáról és lehetséges szövetségéről van szó. Nem feledkezem meg a szociáldemokrácia nagy áruulásáról sem (majd mindenütt 1914-ben; Nyugat-Németországban, Ausztriában, Görögországban 1981-82-ben), mint ahogy véleményem szerint a demokratikus megújulásból nem maradhatnak ki a kommunista politikai kultúra részesei sem, ha elfogulatlanul gondolkodunk.

A „kommunista” szót azért teszem olykor idézőjelbe, mert nem kell ahhoz ortodox kommunistának lennünk - a szerzőtől mi sem áll távolabb -, hogy tárgyilagosan megállapítsuk: a legtöbb KP félreérthetetlenül elárulta 1917 és 1919 nem okvetlenül helyes és kívánatos eszméit, ezeket csak olyan kis mozgalmak képviselik hűségesen, mint a trockista IV. Internacionálé. Semmi okunk sincs rá, hogy igazságtalanul járjunk el Lenin eszméivel szemben, ha nem is osztjuk őket. Ugyanakkor a leninista-kommunista politikai kultúra ma már szerves része az európai politikai életnek, a demokratikus szellemi és politikai munkamegosztásból csak az ósdi reakciósság akarhatja kiiktatni, amelyet (bár esélyei a baloldal ostobaságai miatt egyre nőnek) határozottan el kell vetnünk. Méltánytalanok lennénk a GULAG-ban elpusztult milliókkal szemben, ha Sztálint és utódait - idézőjel nélkül - kommunistának neveznénk.

Úgy vélem, nem volt teljesen haszontalan ilyen hosszadalmasan foglalkoznom azokkal a hagyományokkal, amelyekre az állami abszolutizmussal és bürokratikus kollektívizmussal, vagyis a „létező szocializmussal” szembenálló, a szabadság védelmének és az állampolgári engedetlenségnek, a kritikus gondolkodásnak és jövőtervezésnek erkölcsi kötelességét teljesítő demokratikus baloldal támaszkodhat. Különösen fontos ez abban a pillanatban, amikor a keleti tömb „szocialista” országaiban néma csönd és többé-kevésbé passzívan viselt tömegnyomor uralkodik - mármint a leplezetlen neosztálinista diktatúrákban és a klasszikus sztálinista rémuralom földjén, mint Észak-Koreában vagy Albániában; a fontos kivételt jelentő Magyarországon pedig a demokratikus politikai reform nélküli gazdasági reform és a kormányzat - nem liberális, hanem - engedékeny politikája a közéleti erkölcs züllésének elképzelhetetlen fokával járt - sajnos - együtt, noha a jelenlegi helyzetben Magyarország a sok vak között joggal páváskodhat a félszemű büszke címével.

A varsói puccsal kapcsolatban a többség a gyalázatos rendpártiság és a sunyi káröröm undorító kéjében fetreng, a kisebbség pedig se hall, se lát a kommunistaellenes hisztériától vagy a kétségbeesés keserű könnyeitől. Természetesen ezen a holtpontra túl fogunk jutni, nem föltétlenül azért, mert az emberek majd ráébrednek, hogy a lengyel szabadság leverése őket is érinti - hiszen amúgy sem volt valószínű, hogy a Szolidaritás nagyszerű példája túlságosan sokat jelentsen a keleti tömb többi országa számára -, hanem mert a szégyen és a kijózanodás szükségképpen fölül fog kerekedni. Kétlem, hogy a WRON (a junta) bárkinek politikai eszményképe lehetne, másrészt pedig azt sem hiszem, hogy Reagan, az amerikai elnökök gyöngye legyen a drága jó Mikulás bácsi, aki nemcsak az „Írtsuk Vidáman Az Indiánokat És Védjük Az Emberi Jogokat” latin-amerikai kampányának sztárja, hanem hozzánk közelebb is pártolja a törökországi katonai juntát, amely szakszervezeti vezetőket, kurd ellenállókat és minden rendű-rangú kényelmetlen embert gyilkol halomra, továbbá nem riad vissza a Ceaușescu-féle Romániának tett gesztusokról sem (akárcsak a nagy demokrata, Santiago Carillo), viszonzásul a bukaresti Duce szovjetellenes sertepertéléseiért - ugyan kit érdekel a nemzeti diszkrimináció 2 millió, a terror és az éhezés 25 millió áldozata...

Egyébként: tisztelet-becsület a francia szocialista kormánynak, amely egyedül viselkedik tisztességgel Nyugaton; persze a politikai realizmus határai között; de senki nem kíván esztelen áldozatokat, csak világos beszédet. Szabadon kell bocsátani a Szolidaritás és a törökországi DISK letartóztatott munkatársait; a varsói puccs nem lehet mentség a salvadori és guatemalai mézszárlásokra. Mindez magától értetődik, de tartok tőle, hogy mégsem árt leszögezni a pressziók stratégái számára.

(Folytatjuk)